

publishing house finally agreed to supply a paper copy of the book for review. Previously, Waxmann had - despite repeated requests – merely agreed to send an electronic copy. One may hope that such an abject attempt to save money, in violation of established academic practice, is not repeated on the part of an otherwise well-respected publishing house, lest its reputation take a severe blow.

Nicholas J Williams

JEAN BAPTISTE MUREZ
*L'exil des religieux français en Belgique.
 1900-1914*

Rennes, Presses Universitaires de Rennes
 (Collections « Histoire »), 2025, 311 p.

De 'zwarte invasie' van ruim 10.000 Franse kloosterlingen die in het begin van de twintigste eeuw de antiklerikale wetgeving in hun vaderland ontvluchtten en een schuiloord in België vonden, kreeg in de afgelopen jaren aandacht in enkele overzichtswerken over de geschiedenis van het religieuze leven alsook in een tweetal meer gedetailleerde studies: een bijdrage van Sofie Leplae in de Franse bundel *Le Grand Exil* en de masterthesis van Hendrik Moeys.³ Deze publicatie van Murez, die het resultaat is van zijn in 2021 aan de universiteit van Luik verdedigde doctoraatsonderzoek, brengt *l'exil* voor het eerst in al zijn facetten in beeld.

De publicatie biedt een gedetailleerd gedocumenteerde studie van de ballingschap van Franse religieuzen in België in de periode 1900-1914. Van de ongeveer 30.000 religieuzen die gedwongen werden hun land te verlaten vond ruim een derde onderdak in België. Het land werd op die manier het belangrijkste ballingsoord voor Franse kloosterlingen. Murez bouwt zijn studie op rond drie centrale thema's: het vertrek uit Frankrijk en de vestiging in België, de dagelijkse realiteit van het kloosterleven in België en de reacties op hun aanwezigheid in het land. Hij baseert zijn onderzoek op een breed en gevarieerd corpus aan bronnenmateriaal: diocesane archieven, overheids-

archieven, private archieven van congregaties (voornamelijk de jezuïeten en de broeders van de Christelijke scholen), vrijmetselaarsloges, liberale en socialistische organisaties en persarchieven.

In het eerste deel *Le Départ et les espaces de l'exil en Belgique* toont Murez overtuigend aan hoe de geografische nabijheid, de goede spoorinfrastructuur, de homogeen katholieke regering, de overwegend katholieke samenleving en de gedeelde taal de belangrijkste motieven waren voor een ballingschap in België. Hij schat het aantal Franse religieuzen op 10.000 tot 13.000 – overwegend vrouwen – en 728 gemeenschappen. Ze vestigden zich vooral in de bisdommen Namen en Doornik en de grensdorpen van het bisdom Brugge. De ontvangst door katholieken en kerkelijke overheden in België was aanvankelijk welwillend, maar sloeg al snel om in een zekere terughoudendheid: concentratie in bepaalde gebieden moest vermeden worden, de religieuzen mochten niet bedelen en konden enkel onderwijs aanbieden aan leerlingen uit Frankrijk. Concurrentie met Belgische religieuzen moest vermeden worden.

Het tweede deel *Le Quotidien entre France et Belgique* focust op de vele aspecten van het dagelijks leven van de religieuzen in ballingschap. Een belangrijke focus ligt op de onderwijsactiviteiten, met name op de jezuïetencolleges en de bekende kostschool van de broeders van de Christelijke Scholen bij Doornik (Passy-Froyennes). Ze zetten hun onderwijs uit Frankrijk grotendeels voort met bijzondere patriottische elementen en een intelligent gebruik van promotiekanalen en transportmiddelen. Golden er voor onderwijscongregaties strenge regels om concurrentie met Belgische onderwijsinstellingen te voorkomen, dan waren Franse congregaties met een zorgapostolaat aan minder restricties gebonden. Ze werden niet als een bedreiging aanzien voor de nationale identiteit en waren bovendien al lang voor de *exil* ingeschakeld in sommige Belgische zorgsectoren.

3. SOFIE LEPLAE. « La Belgique Envahie » in Patrick Cabanel en Jean-Dominique Durand (eds.), *Le Grand Exil des congrégations religieuses françaises 1901-1914*. Paris, Cerf, 2005, 244-256. HENDRIK MOEYS, *De Zwarte Invasie*, onuitgegeven masterthesis, KU Leuven, 2012.

Het derde en laatste deel *Les Réactions* behandelt de reacties op de komst van de Franse religieuzen. Daaruit blijkt de ‘zwarte invasie’ op het politieke niveau en in de pers leidde tot een intensivering van bestaande spanningsvelden tussen katholieken en antiklerikalen. Het geldt van de religieuzen (gelieerd aan het doembeeld van de *mainmorte*), het gevaar van een (Franse) katholieke dominantie in het onderwijs (kaderend in de Schoolstrijd) en een mogelijke versterking van de ultramontaanse signatuur van de Belgische kerk, waren in antiklerikale kringen de belangrijkste zorgen. Bij het grote publiek, echter, lijkt de vestiging van duizenden Franse religieuzen niet voor veel onrust te hebben gezorgd.

Hoewel deze studie opvalt door empirische rijkdom en archiefonderzoek, schuilt daarin ook een zekere kwetsbaarheid. De veelheid aan bestudeerde verhalen en bronnen maakt het discours vaak fragmentarisch en sterk beschrijvend. Tussentitels en uitgebreide detailbesprekingen staan een synthese soms in de weg. Tegelijkertijd geeft deze aanpak de historische analyse ook kleur. Zo leren we over de reisroutes van wereldvreemde contemplatieven in de metro van Parijs of over de culinaire uitdagingen van de Fransen bannelingen die moesten wennen aan bier in plaats van wijn aan tafel. De auteur wijst herhaaldelijk op het feit dat het bronnenmateriaal onvolledig is en vele aspecten moeilijk te reconstrueren vallen. Die vaststelling is terecht en allicht eigen aan de context van de ballingschap, maar hier en daar had extra aandacht voor archiefmateriaal van vrouwelijke religieuzen mogelijk nog hiaten kunnen invullen. De auteur heeft in zijn analyse vooral gefocust op archieven van mannelijke instituten, de jezuïeten en de broeders van de Christelijke Scholen in het bijzonder.

Toch doen deze bemerkingen geen afbreuk aan het feit dat dit een degelijk en grondig onderbouwd werk is dat de vele facetten en spanningsvelden kleurrijk in beeld brengt en bovendien tot enkele interessante conclusies komt. Murez toont aan dat de ballingschap een ingrijpende ervaring was, maar tegelijkertijd voor sommige gemeenschappen ook een zekere vrijheid bood, ver weg van de

controle van kerkelijke overheden. Het gezamenlijk gedragen lot bracht Franse religieuzen – divers en verspreid over honderden gemeenschappen – ook dichter bij elkaar. De auteur betoogt bovendien overtuigend dat de ‘inculturatie’ van de Franse religieuzen in de Belgische samenleving en kerk beperkt was. De kloosterlingen uit Frankrijk bevonden zich veeleer in de marge van de maatschappij, ook al was interactie niet onbestaande, zowel economisch, spiritueel als op het vlak van rekrutering. Niet alle Franse religieuzen keerden overigens terug naar Frankrijk nadat het antiklerikale klimaat er na de Eerste Wereldoorlog verzachtte. Sommige gemeenschappen bleven tot diep in de twintigste eeuw in België, andere keerden terug maar lieten in België belangrijke architecturale sporen na.

Kristien Suenens

ALAIN COLIGNON & MÉLANIE BOST
La Wallonie entre “Noirs” et “Rouges”. Un autre regard sur les tensions politiques de l’entre-deux-guerres

Bruxelles, Aparté/CEGESOMA.arch, 2024, 239 p.

Met de electorale doorbraak, en in een aantal landen van de Europese Unie en daarbuiten zelfs machtsdeelname, van extreemrechtse partijen en politici neemt in de media en in de publieke opinie de belangstelling voor het interbellum opnieuw toe. Dat gebeurt vaak door een zoektocht naar analogieën en – in mindere mate – naar verschillen om een antwoord te bieden op de vraag of ‘de geschiedenis zich herhaalt’ en ‘de jaren dertig terugkomen’. Dat laatste duldt niet de minste twijfel. Binnen welgeteld vijf jaar zijn de jaren dertig terug... maar het zullen die van de 21ste-eeuw zijn.

De interesse voor het interbellum is overigens nooit écht weggeweest. Hernieuwde belangstelling voor deze tussenoorlogse periode was ook wat Herman Balthazar vaststelde toen hij in 1994 – inmiddels drie decennia geleden – het voorwoord schreef voor de bundel (van de gelijknamige tentoonstelling) *De massa in verleiding. De jaren ‘30 in België*. Het boek legde de nadruk op de versnelling van het in de Noord-Atlantische